

Pseudodeminutiva v češtině

Jana Bílková

Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové
jana.bilkova@uhk.cz

Pseudodiminutives in Czech

ABSTRACT: The system of Czech diminutive nouns, with its complex formal-semantic relations, is even more complicated on the one hand by existence of such nouns, which are from the formal viewpoint diminutive nouns, but without a diminutive meaning, e.g. by existence of formal diminutives with a distinctive meaning (*popílek* – fly ash; *večírek* – party; *kočárek* – baby carriage; *hubička* – kiss; *čárka* – comma), and on the other hand by existence of such nouns, which have the diminutive meaning, but which have not been made by the diminutive modification. This text deals with just such pseudodiminutives, e.g. with semantic diminutives derived from adjective or verbal bases (or underived at all). They are mainly a) nouns of means (*lízátko* – lollipop), b) nouns of bearers of qualities (*ufňukánek* – cry-baby; *nechtěňátko* – unwanted baby; *miláček* – darling; *bělásek* – white butterfly) and c) nouns of small animals and plants (*moudivláček*, *silenska*, *bojínek*).

Key words: word-formation, modification, diminutive, pseudodiminutive

Klíčová slova: tvoření slov, modifikace, deminutivum, pseudodeminutivum

0 Úvod

Deminuce je jednou ze základních modifikačních onomaziologických kategorií. Z hlediska strukturního jsou substantivní deminutiva definována jako substantiva, která vznikla modifikací významu základových substantiv (nedeminutiv nebo deminutiv nižšího stupně) příznakem deminuce (zdrobnění). Význam deminutiva je dán významem základového substantiva a deminutivního sufixu.

Vícetupňový systém deminutiv v češtině, charakteristický složitými formálně-sémantickými vztahy, je dále komplikován na jedné straně existencí slov, která jsou po formální stránce deminutiva, ale jejichž význam není primárně deminutivní (deminutivní příznak je u nich oslaben), tedy existencí formálních deminutiv s lexikalizovaným, často specifikačním významem – *popílek*, *večírek*, *sloupek*, *kočárek*, *hubička*, *čárka*, *kolečko*, na druhé straně také existencí slov, která jistý deminutivní významový příznak mají (kvantitativní či emocionální), z formálního hlediska však do souboru deminutiv nepatří. Příspěvek se věnuje právě takovým jménům, která mají deminutivní příznak, ale nevznikla deminutivní modifikací základového substantiva, tj. která byla odvozena od nesubstantivních základů (event. u kterých základové slovo chybí). Jedná se o deverbativa a deadjektiva, a to především o

- a) jména prostředků činnosti (*lízátko*);
- b) jména nositelů vlastnosti (*ufňukánek*, *nechtěňátko*; *miláček*; *bělásek*; *svatoušek*);
- c) jména botanická a zoologická (*moudivláček*, *silenska*, *bojínek*).

Příspěvek vychází z dat získaných v Českém národním korpusu SYN.

1 Jména prostředků činnosti s formantem *-tk(o)*

Názvy prostředků (nástrojů sloužících k nějaké činnosti) se slovtvorným sufixem *-tk(o)* lze ze synchronního hlediska považovat za deverbativa.¹ Zároveň se zde však uplatňuje také druhý, volnější vztah, a to vztah k názvům prostředků s formantem *-dl(o)*, uplatňovaný, nahlíženo synchronně, na rovině významu, z hlediska diachronního však i na rovině formální. Historicky je přípona *-tk(o)* výsledkem spojení přípony *-dl(o)* a deminutivní přípony *-ko*. Původní deminutivní podoba se zakončením *-dlk(o)* (*zrcadlko*) se hláskovými změnami přetvořila na *-t(ko)* (*zrcátko*). Tato přípona se poté formálně osamostatnila a začala se uplatňovat i nezávisle na jménech se sufixem *-dl(o)*, jde tedy dnes již o samostatný slovtvorný typ. Přesto je však u slov s formantem *-tk(o)* jistý významový rys deminutivní modifikace zachován. Deminutivní význam vzniká právě na pozadí jmen s formantem *-dl(o)*, a to analogicky i u takových jmen, kde je podoba s formantem *-dl(o)* jen potenciální, neuzuální (neužívá se nebo se užívá jen velmi omezeně).

Například substantivum *krmítko* má v korpusu SYN 1745 výskytů, zatímco substantivum *krmidlo* jen 1 výskyt, substantivum *lízátko* 1384 výskytů, *lízadlo* žádný. Přesto by bylo možné interpretovat výpověď 'To není lízátko, ale lízadlo' tak, že jde o lízátko nezvykle, překvapivě velké. V některých případech je obvyklejší nedeminutivní protějšek s jiným formantem. Pro jednoslovné pojmenování 'velkého chránítka' je běžnější než substantivum *chránidlo* substantivum *chránič*. V korpusu SYN má *chránítka* 43 výskytů, *chránič* 3003 výskytů, *chránidlo* doloženo není. V případě dvojice *chránič* – *chránítka* však nejde o deminutivní modifikaci ani z diachronního hlediska.

1.1

V omezeném počtu případů mají jména s formantem *-tk(o)* vzhledem ke jménům na *-dl(o)* čistě deminutivní význam. Platí to například pro již výše zmiňovanou dvojici *zrcadlo* – *zrcátko*. Oběma výrazy pojmenováváme 'zvláštním způsobem upravenou desku, ve které se odráží světlo, obraz' (SSJČ). *Zrcátko* však označuje předmět relativně menší než je předmět označený výrazem *zrcadlo*.² Slovo *zrcátko*, vytvořené deminutivní modifikací slova *zrcadlo*, si deminutivní význam zachovává.

Podobný vztah je například u dvojic:³ *stínidlo* (492) – *stínítka* (1007); *držadlo* (1573) – *držátko* (272); *škrabadlo* (74) – *škrabátko* (27); *umývadlo/umyvadlo* (938/4666) – *umývátko* (36); *opěradlo* (5439) – *opěrátka/opírátka* (58/1); *ohřívadlo* (179) – *ohřívátka* (7); *loupadlo* (1) – *loupátka* (1); *sedadlo* (35082) – *sedátka* (1686).⁴ V takových případech mají jména se sufixem *-dl(o)* zpravidla vyšší frekvenci než jejich *-tk(o)* protějšky, což platí i pro dvojici *zrcadlo* – *zrcátko*. Jméno *zrcadlo* má v korpusu SYN 29045, *zrcátko* 8048 výskytů. (Výjimkou v tomto směru je dvojice *stínidlo/stínítka*; *stínítka* má frekvenci oproti jménu *stínidlo* zhruba dvojnásobnou.)

¹ Pojmenovávají zpravidla předměty, které jsou určeny k nějaké činnosti trvale, neomezeně, proto jsou základem jejich tvoření obvykle slovesa nedokonavá (např. *rozpouštědlo*, nikoli **rozpustidlo*; *mávátko*, nikoli **zamávátko*), dokonavá jen výjimečně (např. *udělátka*, *podržítka*). Slovtvorným základem je minulý kmen slovesný s kmenotvornou příponou *-a* (*kukátko*, *mávátko*), *-ova* (*ukazovátko*, *napichovátko*), *-i* (*chránítka*, *šidítka*).

² Na zeď pověsíme zrcadlo, v kabelce nosíme zrcátko.

³ V závorce jsou uvedeny absolutní počty výskytů v korpusu SYN.

⁴ SSJČ vykládá *sedátka* jako '*sedadlo, zpravidla menší*' a uvádí ho přímo jako slovo zdobné u hesla *sedadlo*.

1.2

Velmi často mají jména s formanty *-tk(o)* a *-dl(o)* lexikalizované specializované významy. Můžeme uvést opět několik příkladových dvojic: *sluchadlo* (892; přístroj pro nedoslýchavé) – *sluchátko* (13998; část přístroje přikládána k uchu a umožňující poslech na dálku); *chodidlo* (6203; část nohy, na kterou se našlapuje) – *chodítka* (838; zařízení, s jehož pomocí člověk chodí/učí se chodit); *pravidlo* (161766; závazné ustanovení, poznaná zákonitost, přijatá zásada) – *pravítka* (1781; pomůcka k rýsování přímek); *leštadlo* (208; chemický přípravek k leštění, např. kůže, dřeva, kovů apod.) – *leštítka* (4; kamenný, ocelový apod. nástroj užívaný k leštění povrchů); *čihadlo* (70; místo n. zařízení na lapání ptáků) – *čihátka* (92; indikátor záběru ryb při rybolovu); *mluvidlo* (122;⁵ tělesný orgán, který se účastní mluvení, tvoření hlásek) – *mluvítka* (290; část telefonního přístroje, do které se mluví).

V některých případech mají jména s formantem *-dlo* a *-tko* některé významy shodné a některé specializované. Jako příklad lze uvést dvojice *měřidlo* – *měřítka* nebo *razidlo* – *razítka*.⁶

1.3

V některých případech se jména s formanty *-dl(o)* a *-tk(o)* vzájemně liší pouze stylově, jména na *-dlo* jsou stylově příznaková, zastaralá, ustupující z úzu. Tak SSJČ vykládá výrazy *dělidlo* i *dělítka* shodně jako 'to, čím nebo podle čeho se dělí, nebo to, co něco rozděluje'. Zatímco *dělítka* má však v korpusu SYN 251 výskytů, *dělidlo* má pouze 3 výskyty.

Mnohá jména zakončená na *-tk(o)* odpovídající jméno na *-dl(o)* v korpusu SYN vůbec nemají nebo jen s jedním, dvěma výskyty, například: *mávátka* (444) – *mávadla* (1); *ukazovátka* (468) – *ukazovadla* (1); *krmítka* (1745) – *krmidla* (1); *lehátka* (3671) – *lehadla* (2). Nulový výskyt protějšků s formantem *-dl(o)* v korpusu SYN mají jména *vodítka* (10203)⁷; *lízátka* (1384); *párátka* (1172); *řidítka/řídítka* (1089/2717); *rovnítka*⁸ (893); *pítka* (790); *těžítka* (595); *šidítka* (390); *lomítka* (254); *dělítka* (251); *fidlátka* (237); *potítka* (223); *trsátka* (196); *tvořítka* (180); *udělátka* (165); *kapátka* (164); *pisátka* (113); *holítka* (53); *křivítka* (23); *prdítko* (18); *hejbátka* (1).⁹

⁵ V korpusu SYN se vyskytuje jen v plurálovém tvaru *mluvidla*.

⁶ Měřidlo je primárně měřicí nástroj nebo přístroj, řídčejí prostředek k posuzování či hodnocení (vodítka, kritérium), zatímco měřítka vedle měřicího nástroje nebo přístroje a prostředku k posuzování (v tomto významu daleko běžnější než měřidlo) označuje dále rozsah, rozměry a zeměpisný údaj, kolikrát jsou na mapě určité hodnoty proti skutečnosti zmenšeny. Razítka je jednak náčiní k otiskování nebo vytlačování písma a značek, jednak sám otisk tohoto náčiní. Razidlo je nástroj k ražení.

⁷ V SSJČ je výraz *vodidlo* (tj. zařízení, na kterém nebo za které se něco vodí; opratě) hodnoceno jako zastaralé, vyšlé z užívání (†*vodidlo*).

⁸ znaménko rovnosti (mat.)

⁹ Zmínit můžeme ještě například dvojici *bodadlo* – *bodátka*. Jméno *bodadlo* se v SSJČ vykládá jako 'nástroj k bodání' s odkazem na Erbena (Věštyně: „Odkud jste vyšli, jděte zpět“! a své bodadlo zarazil tu v poli, aby pučilo v list i květ“). V korpusu SYN nemá ani jeden doklad. Jméno *bodátka* naopak není uvedeno ani v PSJČ, ani v SSJČ, ale v korpusu SYN doloženo je (a především v mnoha výskytech na internetu), a to výhradně jako označení 'ručního nástroje s oblým hrotem pro vytlačování bodů Braillova písma na tabulce'. Zatímco *bodadlo* se tedy v dnešní češtině nevyskytuje (a nebylo obvyklé patrně ani ve starší době; v Jungmannově slovníku jsou jako nástroje k bodání uvedeny výrazy *bodák* a *bodec*, výraz *bodadlo* zaznamenáno není), výraz *bodátka* má díky speciálnímu významu relativně vysokou frekvenci.

Existují ale i případy opačné, kdy neuzuální je varianta s formantem *-t(ko)*. Například substantivum *švihadlo* má v korpusu SYN 2469 výskytů, zatímco jméno *švihátko* doloženo není. Je však doloženo deminutivum *švihádlko* (1). Podobně je to s dvojicemi *mučidlo* (477) – *mučítko* (1); *napajedlo* (2244) – *napájtko* (0).

2 Jména nositelů vlastnosti s formanty *-ánek; -ásek -áček, (-oušek, -ústka), -átk(o)*

Druhou skupinu českých pseudodeminutiv představují substantiva označující nositele vlastnosti. Jedná se o deadjektiva, a to především:

- a) maskulina odvozená formantem *-ek* od pasivního slovesného adjektiva (*otesánek, ufnukánek*)
- b) maskulina odvozená formantem *-ásek* (*bělásek, oblásek*)
- c) maskulina odvozená formantem *-áček* (*jedináček, živáček*)
- d) neutra odvozená formantem *-átk(o)* (*nechtěňátko, malátko*)

2.1

Specifickým typem pseudodeminutivních jmen nositelů vlastnosti je typ *usmrkánek*. Jde o přechodný typ, který lze vyložit alternační motivací s vazbou jak na pasivní slovesné adjektivum (*usmrkaný*), tak na substantivum s formantem *-ec* (*usmrkanec*). Deminutivní příznak jmen typu *usmrkánek* je dán právě potenciální existencí nedeminutivních jmen zakončených na *-ec* a formální shodou s deminutivy různého stupně s formantem *-ánek* (*pejsánek, nosánek, litránek*).

V korpusu SYN nalezneme následující doklady daného typu: *otesánek* (1034); *otloukánek* (559); *mazánek* (485); *uplakánek* (48); *otrhánek* (42); *usmrkánek* (23); *ufnukánek* (18); *vychcánek* (18); *ušmudlánek* (11); *posránek* (11); *rozucchánek* (4); *pokakánek* (1).

Vedle toho se v češtině užívají i deminutiva odvozená od maskulin vzniklých z minulého slovesného přičestí: Vedle jména *ufnukánek* je doloženo také jméno *fňukálek* (1), které je odvozeno deminutivním sufixem *-ek* ze substantiva *fňukal* (podobně např. *žvanílek* (10); *šetřílek* (249), *chlubílek* (14)). Ta můžeme považovat za pravá deminutiva, formální i významová.

2.2

Přímo od adjektivních základů se tvoří jména nositelů vlastnosti s deminutivním příznakem také složeným formantem *-ásek* (*modrý – modrásek*). Jedná se o analogii k deminutivní modifikaci jmen nositelů vlastnosti s formantem *-as* (*tvrďas – tvrďásek*). Komplexním formantem *-ásek* získávají jména deminutivní významový odstín.

V korpusu SYN jsme nelezli následující jména na *-ásek*, ke kterým není v korpusu SYN doloženo odpovídající jméno s formantem *-as*: *bělásek* (285); *modrásek* (275); *žluťásek* (222); *hnědásek* (17), *červeňásek* (1); *černásek* (1); *drobňásek* (1) (vedle obvyklejšího

drobásek (28)); *hodňásek* (1); *oblásek* (4) /*oblázek* (2141); *vzorňásek* (1); *levňásek* (4); *volňásek* (268).¹⁰

2.3

Nepočetnou skupinu tvoří pseudodeminutiva s formantem *-áček*. V korpusu SYN nalezneme následující doklady daného typu: *nováček* (73399); *miláček* (21062); *živáček* (906); *jedináček* (1319) a jejich prefixální a kompoziční varianty *euronováček* (3); *exnováček* (22); *nenováček* (1); *polonováček* (1); *pseudonováček* (1); *skoronováček* (4); *spolunováček* (2); *exmiláček* (1), *maximiláček* (1); *minimiláček* (1); *motomiláček* (2).

Substantiva *živák* (56) /*živáč* (3) sice v korpusu SYN doložena jsou, jde však výhradně o univerbizáty dvojslovných pojmenování 'živé vysílání', 'živá nahrávka', 'živý koncert'. Apelativum *novák*¹¹ má v korpusu SYN 50 výskytů, pouze v jednom případě je ho však užito ve významu 'nováček, začátečník', ve dvou případech jde o pojmenování 'nového krejcaru', v ostatních případech jsou jím označeni zaměstnanci nebo diváci televize Nova.

2.4

O pseudodeminutivní povaze bychom mohli uvažovat i u maskulin s jinými formanty, například u jmen zakončených na *-oušek* (*svatoušek*, *slad'oušek*, *zlatoušek*, *štíhloušek*), jejichž doklady jsme našli v korpusu SYN a které nemají v tomtéž korpusu doloženu podobu na *-ouš*, resp. *-och*, *-ouch*, *-oš*. Protože ale sama skutečnost, že prvek nenajdeme v korpusu, ještě neznamená neexistenci daného prvku, je pochopitelně velmi obtížné, ne-li nemožné, motivaci určit jednoznačně. Je tedy vhodnější mluvit zde spíše o nedoloženosti, event. nízké frekvenci jmen na *-ouš* než o jejich neexistenci a uvažovat pouze o možném paralelním tvoření jmen na *-oušek*. Tím je míněn fakt, že formant *-oušek* je k dispozici jako komplexní formant, kterým lze tvořit nositele vlastnosti s deminutivním, a to emocionálním významovým příznakem bez požadavku existence základového nedeminutivního substantiva s formantem *-ouš*, *-oš*, *-ouch* nebo *-och*. Půjde ale v takových případech o ojedinělé, aktuální, ad hoc tvoření. Kromě jména *svatoušek*, které má v korpusu SYN 714 dokladů, a jména *zlatoušek* s 29 doklady, jsou jména zakončená na *-oušek*, u nichž by se dalo uvažovat o přímém tvoření z adjektiv, velmi řídká (s jedno, dvou, maximálně třídokladovým výskytem).

2.5

Připomenout lze v této souvislosti ještě feminina typu *libůstka*, *drobnůstka*, která lze taktéž chápat:

a) jako skutečná deminutiva modifikující formantem *-k(a)* (při závazné hláskové alternaci o /ů) jména se sufixem *-ost* (*hloupost* – *hloupůstka*), pojímaná ovšem nikoli v primárním významu 'vlastnosti', nýbrž v sekundárním významu 'nositele vlastnosti'¹² a

b) jako deadjektiva utvořená komplexním formantem *-ůstka* (*hloupý* – *hloupůstka*).

¹⁰ Na internetu jsou jména *volňas*, *levňas*, *vzorňas* doložena, jedná se však patrně o zpětnou resufixaci (*volňásek* – *volňas*).

¹¹ v pravopisné podobě s malým počátečním písmenem

¹² Např. jméno *hloupůstka* (a tedy i základové *hloupost*) označují nikoli vlastnost, ale něco hloupého, nepodstatného, nevýznamného, ať už hmatatelný předmět, nebo akci, událost, čin, myšlenku apod.

V každém případě mají jména zakončená na *-ůstka* výrazný deminutivní příznak, označují drobného, nevýznamného nositele vlastnosti vyjádřené základovým adjektivem, a to zpravidla věc, událost, čin, jednání apod.

Pro adjektivní motivaci a vyčlenění komplexního formantu *-ůstka* by mohly hovořit jednak případy, kdy má zkonkrétněný význam nositele vlastnosti jen jméno zakončené na *-ůstka*, nikoli jméno zakončené na *-ost* (*jemňůstka/jemnost*), nebo kdy jméno s formantem *-ost* není uzuální a preferuje se jiný formant (*ochotňůstka/ochota*).

Nefrekventovanějšími jmény se zakončením *-ůstka* v korpusu SYN jsou: *libůstka* (731); *drobňůstka* (294); *slabůstka* (256); *jemňůstka* (127); *zvlášťňůstka* (70); *radůstka* (94); *blbůstka* (73); *hloupůstka* (49); *něžňůstka* (41); *zdvořilůstka* (40); *podivňůstka* (33); *zajímavůstka* (29); *tajňůstka* (16).

2.6

Deminutivním formantem *-átk(o)* jsou tvořena deminutiva od jmen mláďat nebo obecně nedospělých jedinců (*dítě – děťátko*; *poupě – poupátko*; *nemluvně – nemluvněátko*). Analogicky se pak tvoří jména nositelů vlastnosti středního rodu formantem *-átk(o)* také přímo od adjektiv, aniž by existovalo základové (nedeminutivní) substantivum: *nechtěňátko* (7; 'nechtěné dítě'); *malátko* (1; 'malé dítě'); *ubožátko* (79; 'ubohé dítě'); *nedělněátko* (64; 'dítě narozené v neděli'); *vzorňátko* (1; 'vzorné dítě'), *půlnočňátko* (1; 'dítě narozené o půlnoci').

Ze synchronního hlediska se jako pseudodeminutiva jeví i substantiva *neviňátko* (1158); *nekřtěňátko* (44); *kojeňátko* (10); *chud'átko* (10); *nebožátko* (39), jejichž nedeminutivní protějšky středního rodu nemají v korpusu SYN ani jeden výskyt.

Všechna uvedená jména jsou pojmenování dětí, kromě toho mají všechna výrazné citové zabarvení.

3 Jména drobných rostlin a živočichů

Zvláštní kategorii českých pseudodeminutiv tvoří zoologické a botanické názvy. V botanickém a zoologickém názvosloví se často využívá pseudodeminuce při pojmenování drobných živočichů a rostlin. Tvoří se od různých základů různými formanty, např. *-ka*, *-ek*, *-áček*, *-oušek*, *-ínek*, *-inka* (*silenka*, *moudivláček*, *bojínek*, *koz máček*, *tupoušek*, *šikoušek*, *alpinka*, *konvalinka* aj.).

4 Závěr

Deminutivní příznak pseudodeminutiv je důsledkem jednak sufixální homonymie (pseudodeminutiva jsou derivována sufixy, které jsou se sufixy deminutivními homonymní, např. *zvíř-átko / nebož-átko*), jednak paralelní derivace (jejich deminutivní příznak vzniká na pozadí paralelně utvářených substantiv, u nichž se deminuce nepociťuje; např. *mávátko – mávadlo*; *rozcuchánek – rozcuchanec*). Jde o slovtvorné typy přechodné a lze říci okrajové, jsou však zajímavým dokladem složitých a neustále se měnících sémanticko-formálních vztahů uvnitř české slovní zásoby.

LITERATURA

DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAR, J. (red.) (1967): Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen. Praha: Academia.

DOKULIL, M. (1962): Tvoření slov v češtině 1: Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1996): Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého* (1935 – 1957). Praha: Státní nakladatelství.

SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* (1989). 2. vyd. Praha: Academia.

TRÁVNÍČEK, F. (1949): Mluvnice spisovné češtiny. Část I. Hláskosloví – Tvoření slov – Tvarosloví. Praha: Melantrich.